

Isidora Jarić¹
Filozofski fakultet,
Univerzitet u Beogradu

Originalni naučni rad
UDK: 316.356.2-055.26]:159.922.2 ;
316.472.4:316.356.2
Priljeno: 1.11.2014.
DOI: 10.2298/SOC1404458J

POZICIONIRANJE ISKUSTVA MATERINSTVA UNUTAR SOCIJALNE MREŽE PORODIČNIH ODNOSA

Positioning the experience of motherhood within the social network of family relationships

APSTRAKT Iskustvo materinstva je u simboličkom smislu jedno od najznačajnijih ženskih iskustava, tesno povezano sa konstruktima naglašenog feminiteta (Connell, 1987). To je socijalno iskustvo koje u sebi sadrži unutrašnju ambivalenciju. S jedne strane ono predstavlja jedno od najličnijih i najintimnijih iskustava putem koga žene otkrivaju nove granice odnosa sa samima sobom i vlastitom telesnošću, dok sa druge strane ono predstavlja socijalni konstrukt kroz koji se prelamaju različiti odnosi moći unutar društva i kulture čiji smo deo preoblikujući njihove odnose sa drugima. Ovaj rad nastoji da rekonstruiše na koji način unutar svojih narativa žene različite starosti, obrazovanja i socijalnog porekla konceptualizuju sopstvena socijalna iskustva vezana za materinstvo, strategije prilagođavanja i eventualne promene vezane za sopstvenu poziciju unutar socijalne mreže porodičnih i društvenih odnosa. Na osnovu empirijskog materijala prikupljenog u okviru projekta Politike roditeljstva Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, rad rekonstruiše dva osnovna tipa strategija prilagođavanja kojima žene pribegavaju kako bi unutar sopstvenog konstrukta materinstva i sa njim povezane identitetske pozicije uspostavile neku vrstu balansa u odnosu prema osujećujućim i obespravljujućim (širim i užim) referentnim društvenim kontekstima. To su: (a) strategija konformiranja ili mimikrije, koja se realizuje na dva moguća načina kroz: potpuno prihvatanje ideoloških i vrednosnih pozicija koje dominiraju unutar referentne porodične mreže, i praktikovanje prakse žrtvenog mikro-matrijarhata (Blagojević, 1997); i (b) strategija aktivnog suprotstavljanja, koja se takođe realizuje na dva različita načina kroz: indirektno konfrontiranje (strategija distanciranja), i/ili direktno konfrontiranje.

KLJUČNE REČI materinstvo, porodica, samožrtvujući mikro-matrijarhat, prilagođavanje, solidarnost

The experience of motherhood is, in a symbolic sense, one of the most important women's experiences closely associated with constructs emphasized femininity

(Connell, 1987). *It is a social experience that incorporates internal ambivalence. On the one hand it is one of the most intimate experiences through which women discover new frontiers of the relations with themselves and their own bodies. On the other hand it is a social construct through which different power relations that exist within the society and culture they belong to refract, and reshape their relations with others. This paper attempts to reconstruct how women of different ages, education and social background in their narratives conceptualize their own social experiences related to motherhood, strategies of adjustment and changes that these experiences produce related to their position within the social network of family relationships. On the basis of the collected empirical data within project Politics of Parenthood of Institute for Sociological Research (Faculty of Philosophy, University of Belgrade) the paper reconstructs two basic types of adjustment strategies which women use in order to find a balance between their own construct of motherhood, and its own related identity positions, on the one hand, and frustrated and disempowered (wider and narrower) referent social contexts. These strategies are: (a) strategy of conforming or mimicry, which is being implemented in two possible ways through: full acceptance of the ideological and normative positions that dominate within the referent family network, and the practice of self-sacrificing micro-matriarchy (Blagojević, 1997); and (b) strategy of active confrontation, which is also being implemented in two different ways through: indirect confrontation (distancing strategies), and / or direct confrontation.*

KEY WORDS *motherhood, family, self-sacrificing micro-matriarchy, a adjustment, solidarity*

Iskustvo materinstva predstavlja jedno od simbolički najznačajnijih iskustava u životima žena. Ono je unutar života žene značajno iz više različitih razloga. S jedne strane ono predstavlja jedno od najličnijih i najintimnijih iskustava putem koga žene otkrivaju nove granice odnosa sa samima sobom i vlastitom telesnošću, dok sa druge strane ono predstavlja socijalni konstrukt kroz koji se prelamaju različiti odnosi moći unutar društva i kulture čiji smo deo dubinski preoblikujući naše odnose sa drugima. Zbog ove unutrašnje protivrečnosti, za iskustvo materinstva se može reći da na izvestan način transformiše živote žena koje prolaze kroz njega preoblikujući granice unutar mentalnih geografija njihovih predašnjih života. Na osnovu empirijskog materijala prikupljenog u okviru projekta *Politike roditeljstva*² Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, na uzorku od 30 ispitanica/majki različite starosti, obrazovanja i socio-ekonomskog statusa, ovaj rad nastoji da

2 Sam projekat bio je sastavljen iz četiri potprojekta koji su imali za cilj da iz različitih perspektiva sagledaju i promisle fenomen roditeljstva. Ovi potprojekti su bili posvećeni sledećim temama: (1) telesnom i društvenom iskustvu rađanja, (2) partnerstvu i donošenju odluke o rađanju, (3) transformaciji društvenog identiteta žena nakon rađanja i (4) materinstvu u situaciji udovištva. Terenski deo istraživanja je izveden na četiri odvojena poduzorka, koji su bili stratifikovani u odnosu na starost ispitanika, obrazovanje i socioekonomski status. Empirijski podaci na sva četiri potprojekta prikupljeni su uz pomoć polustrukturisanih produbljenih intervjua. U ovom tekstu će biti prikazani nalazi koji su rezultat analize empirijskih podataka prikupljenih u okviru trećeg potprojekta.

rekonstruiše na koji način unutar svojih narativa žene različitog obrazovanja i socijalnog porekla pozicioniraju sopstvena (lična i socijalna) iskustva vezana za materinstvo, na koji način se one kao ljudska bića prilagođavaju novim zahtevima i očekivanjima okoline proisteklim iz činjenice da su postale majke, i da li se i na koji način promenila njihova socijalna pozicija unutar (a) uže socijalne mreže porodičnih odnosa, (b) šire socijalne mreže društva Srbije, i (c) meta-mreže globalnog društvenog konteksta, pošto su postale majke.

Globalni društveni kontekst: Kriza kolektiviteta

Doba u kome živimo dramatično se razlikuje od svih prethodnih istorijskih perioda. Dinamika društvene promene nikada nije bila intenzivnija, ni ubrzanija. Ovo ubrzanje i nemogućnost društvene teorije da mnoge od ovih promena prepozna i teorijski konceptualizuje u njihovom realnom vremenskom toku, čini nas, kao ljudska bića, dodatno osetljivim i nesigurnim u artikulisanju mogućih strategija prilagođavanja ovim izmenjenim društvenim okolnostima.

Ima teoretičara koji govore da se nalazimo u vremenu „društvene tranzicije između različitih formi društva” (Castells, 2010: XVII), kao i onih koji govore o promenama koje se tiču načina na koji uspostavljamo veze sa drugim ljudskim bićima (Maffesoli, 1996) koje pak utiču na kvalitet i sadržaj različitih formi društvenosti. Ova društvena tranzicija je praćena s jedne strane augmentovanjem brojnih ljudskih potencija u smislu pomeranja granica ljudskog iskustva i egzistencije u medicinskom, socijalnom i psihološkom smislu³, a sa druge malignim posledicama „progresa” oličenim u učestalim ekološkim pretnjama, globalnim pandemijama, opasnostima vezanim za korišćenje oružja sa visoko kontaminirajućim uticajem na određenim ratom zahvaćenim lokalitetima, terorističkim napadima, stalnom globalnom ratnom pretnjom sa apokaliptičnim posledicama i razvijanjem posebne „kulture bezbednosti” koja dodatno destabilizuje naše unutrašnje ljudske kapacitete, poverenje i resurse za komunikaciju sa drugim ljudskim bićima. Nove društvene okolnosti u lične i socijalne živote protagonista ove realnosti utiskuju obrise nove svakodnevne društvene krize koja radikalno transformiše osećanja, očekivanja i prakse individualnih i kolektivnih aktera. Vera u budućnost koja donosi zadovoljstvo, bolje zdravlje i obrazovanje, sigurnost i olakšanje, unutar izmenjene svakodnevne zamenjena je strahom i sumnjom da je bilo kakva kolektivna akcija koja se suprotstavlja permanentnoj nestabilnosti (post)modernog sveta moguća. Tako se i socijalne ambicije za promenom redukuju i izmeštaju u sferu privatnosti, izmeštajući savremene (kiborg) građane (Gray, 2002) iz tradicionalno shvaćenog polja javnosti⁴, u singularne realnosti njihovih individualnih života. Na izvestan

3 O čemu svedoče brojne realizacije naučnih i tehnoloških inovacija koje se često ispostavljaju kao nemilosrdne (Gray 2002:13), nepopustljive i najčešće dvosmislene u zahvatima i tragovima koje utiskuju u ljudsku egzistenciju.

4 Polje javnosti, i posebno političke javnosti je značajno transformisano sa ulaskom novih tehnologija u političke tokove i prakse današnjice. O važnosti i narastajućem značaju ove vrste političkog i socijalnog angažmana, koji se na izvestan način izmešta u drugu, *cyber*

način ovo dovodi do svojevrsne fragmentacije socijalnog života i iskustava vezanih za ispoljavanje društvenosti što rezultira konstituisanjem novog socijalnog pejzaža „otudene socijalne egzistencije” (Maffesoli, 1996:72) pojedinaca, unutar koga više nije neophodno osećati pripadnost bilo kojoj vrsti kolektiviteta. Posledično, to dovodi i do rastakanja klasičnih formi društvenosti i redukovanja njihovog značaja unutar mentalnih geografija novih građana, koji sve manje osećaju socijalnu pripadnost tradicionalno shvaćenim strukturnim društvenim grupama⁵, koje su unutar koordinata klasičnih socijalnih teorija smatrane ključnim identitetskim markerima, koji utiču na strukturno pozicioniranje individualnih društvenih aktera unutar referentne društvene strukture. Nasuprot tome, unutar novih koordinata realnosti specifičnu strukturnu poziciju pojedinca u mreži društvene stratifikacije konstituiše ritam sporadičnih ličnih, partikularnih, raznorodnih iracionalnih fragmenata osećanja kroz koja se konstituišu obrisi različitih osećajnih maglina (Maffesoli, 1996:72–78) unutar kojih i pod čijim dejstvom pojedinci ulaze u socijalnu interakciju. Tako se nekadašnje interesne i ideološke identifikacije sa pripadnicima istog društvenog sloja i/ili klase pod uticajem izmenjenih društvenih okolnosti transformišu u svojevrsne *osećajne identifikacije* koje postaju novo vezivno tkivo društvenosti. Ove osećajne identifikacije omogućavaju stvaranje različitih vrsta difuznih unija, koje predstavljaju nova jezgra društvenosti, unutar kojih se rađa empatija, osećanje pripadnosti i novi oblici društvene solidarnosti, koje su, naravno, uvek samo fragmentarne (Maffesoli, 1996:73). Ova nova osećajnost i iz nje proistekli novi kvalitet društvenosti stvara svojevrsni spoznajni i iskustveni supstrat koji omogućava „susret umova” (Maffesoli, 1996:74), što dovodi do stvaranja različitih supra-singularnih ili supra-individualnih realnosti (Maffesoli, 1996:75) koje utelovljuju koordinate novih identitetskih (individualnih i kolektivnih) markera. Na izvestan način ove supra-singularne realnosti s jedne strane pružaju emotivno i mentalno utočište onima koji u njima učestvuju, a sa druge strane mesto na kome je moguće ostvariti autentični ljudski kontakt sa drugim(a) ljudskim bićem/ima u uslovima sveopšte socijalne alijenacije. U tom smislu, ovi oblici nove društvenosti predstavljaju svojevrsne afektivne kolektivitete koje karakterišu, fluidnost, povremena okupljanja, disperzivnost (Maffesoli, 1996:76), fleksibilnost i razotuđujući efekat koji proizvode u individualnim životima svojih protagonista. Tako, po prvi put u ljudskoj istoriji fragmenti individualnih privatnih iskustava singularnih realnosti građana subjekata posredovani različitim osećajnim identifikacijama konstituišu, unutar pejzaža osećajnih maglina, nove iskustvene supstrate supra-singularnih realnosti koji postaju nova društvena realnost koja ucrtava koordinate izmenjene društvene morfologije. Uspostavljanjem veza između ovih različitih supra-singularnih realnosti nastaju različite arhitektonske strukturne forme mrežnog povezivanja⁶

dimenziju, realnosti naše svakodnevice, govore brojni teoretičari u svetu (Furlong, 2009, Coleman, 2005) i kod nas (Čičkarić, 2011; Čičkarić, 2007; Jelinčić i Ilić, 2013),.

5 Poput klase ili socijalnog sloja na primer.

6 Koja može biti: (a) centralizovanog tipa, koji je oličan u slici mreže sa jednim centrom (*star network*), (b) decentralizovanog tipa, unutar koga se pojavljuje više međusobno povezanih

koje obeležavaju realnost društvene strukture novog *mrežnog društva* (Castells, 2010) savremenosti i njegove *meta-mreže*.

Unutrašnja logika ovog novog društvenog povezivanja „supstancijalno modifikuje operacije i ishode procesa (re)produkcije, iskustva, moći i kulture” (Castells, 2010:500), menjajući radikalno realnost naše svakodnevice koja se konstituiše kroz konflikt, ali i kontrapunkt između: (a) *privatnosti* singularnih realnosti pojedinačnih (individualnih i kolektivnih) aktera, i (b) *kvazi-javnosti* meta-mreže koja „isključuje različite neesencijalne funkcije, subordinisane društvene grupe i obezvređene teritorije” (Castells, 2010:5 08). Kroz ovu strukturnu sinergetsku ambivalenciju kreirana je „beskonačna socijalna distanca ... između meta-mreže i većine individua, aktivnosti i lokacija širom sveta” (Ibid.:508), što dovodi do paradoksalne situacije u kojoj iako konkretne individue, aktivnosti i lokaliteti realno nisu prestali da postoje, njihova strukturna značenja jesu, pa tako i mogućnost da u toj kvazi-javnosti meta-mreže artikulišu bilo kakav strukturni kolektivni interes i iz njega proisteklu političku akciju ili poziciju. U tom smislu se i novi socijalni poredak mrežnog društva u životima većine realno postojećih individua prikazuje kao „meta-socijalni antiporedak” (Ibid.: 508) u kome se javno urušava u lično, a lično postaje „jedina politika koja postoji, (i) jedina politika sa opipljivim označiteljem ili emocionalnom valencom” (Giroux, 2006: 2). U tako dubinski restrukturisanim koordinatama društvenosti transformiše se ideja javnosti, a „javni interes se moderira kao gigantski *Reality TV Show* u kome se pojam kolektiviteta opaža kao konglomeracija privatnih interesa ... što rezultira stvaranjem zajednica koje nemaju ništa zajedničko osim jednog uznemirujućeg osećaja nadolazeće opasnosti” (Giroux 2006, 4). Ovo naravno nikako nije slučajna već pre nameravana posledica fragmentacije javnog prostora i delegitimizacije različitih marginalizovanih kolektiviteta koji se na globalnoj razini prepoznaju kao potencijalna mesta političkog otpora. Paradoksalno ova politika fragmentacije, marginalizacije i privatizacije javnog prostora progresivno obuhvata najveći deo globalne populacije te se očekivano rađanje potencijalnog otpora, za razliku od prethodnih istorijskih perioda, jedino i može očekivati unutar sfere privatnosti.

Socijalni kontekst društva Srbije: Vreme porodice

Društvo Srbije je u poslednjih četvrt veka prošlo kroz turbulentan proces društvene transformacije, koji su pratili brojni maligni zapleti. Poslednja decenija dvadesetog veka iz korena je promenila život ljudi na bivšem jugoslovenskom prostoru. Nacionalni i iz njih proistekli ratni sukobi ucrtali su granice novih nacionalnih država na geografskom prostoru bivše jugoslovenske države,

„*star network-a*”, i (c) distributivnog tipa, koji podrazumeva autonomnost svakog čvora koji autonomno donosi lokalne odluke o mrežnoj tipologiji i slanju poruka. U ovom tipu mreže organizacija i kontrola su rasprostrte i integrisane široko kroz celu mrežu, unutar koje postoji jednakost čvorova, dvosmerni karakter međusobnih veza između čvorova, visok nivo mogućnosti otpuštanja određenih čvorova (redundencije), i generalni nedostatak interne hijerarhije (Galloway, 2010: 288).

ostavljajući za sobom ogromna materijalna, emotivna, kulturna i institucionalna razaranja u svim zemljama bivšeg jugoslovenskog regiona. Nasleđe ovog čina socijalne destrukcije je, na globalnom planu, ponovno uvođenje pojma *balkanizacija*⁷ u društvenu i političku teoriju, a na lokalnom planu, nepovratno destabilizovanje svakodnevice stanovnika ovog regiona. Sudeći po dužini trajanja destruktivnog trenda i dominacije osećanja izolovanosti i besperspektivnosti, u javnom diskursu i mislima stanovništva, komparativno gledano, čini se da je šteta koju je pretrpelo društvo Srbije, koje je neposredno i posredno bilo involvirano u gotovo sve sukobe na ovom prostoru, daleko najveća. Nažalost, ni period posle 2000. godine građanima Srbije nije doneo olakšanje. O tome svedoči i serija istraživanja sprovedena u okviru Instituta za filozofiju i društvenu teoriju iz Beograda pod nazivom *Politika i svakodnevni život* u periodu od 2001. do 2010. godine. Ova istraživanja pokazuju da je početni optimizam probuđen petooktobarskim uličnim protestima brzo ustuknuo pred razočarenjima svakodnevice koja, prema oceni građana-ispitanika nije ponudila ništa dovoljno kvalitativno različito od realnosti prethodnog režima protiv koje su građani mobilisali svoje unutrašnje resurse 5. oktobra 2000. i stavili ih u funkciju organizovane socijalne promene (Golubović i dr., 2003). Već u sledećem istraživanju 2005. godine jasno je uočeno da građani više nemaju osećaj da učestvuju u istorijskom projektu izgradnje „nove, bolje Srbije” i da su velike nade i projektovanje krupnih želja zamenili nekom vrstom „rezigniranog iščekivanja” (Jarić, 2005). Istraživanje iz 2007. godine, pokazuje intenziviranje ovog negativnog trenda i uznemirujuću spoznaju da su građani Srbije prestali čak i da iščekuju da će se nešto u skorijoj budućnosti promeniti. Iscrpljeni problemima preživljavanja, oni se na izvestan način distanciraju od bilo kakve fantazije o promeni postojećeg stanja (Jarić, 2007). Osećanje sapetosti unutar ograničenog (geografskog i mentalnog) prostora dominira narativima građana i u istraživanju iz 2010. godine. U njima realna i virtuelna ograničenja postaju jednako stvarna i intenzivna. Paralelno sa tim ispitanici svedoče o snažnom osećanju izolovanosti, koje prožima najveći deo njihovih socijalnih iskustava, i sa njim povezanom osećanju skrajnutosti od onoga što ispitanici unutar svojih narativa imenuju i prepoznaju kao „glavni tok”, trend, savremeni način života, normalnost ... Tako, od početnog lamentiranja nad nepravdama procesa globalizacije i sa njim povezanim procesom metropolizacije sveta, koji su Balkan i Srbiju pozicionirali kao periferiju u odnosu na imaginarnu ili stvarnu metropolu/e, narativne strategije koje primenjuju, vode ispitanike ka konceptualizaciji bolnog iskustva provincijalizacije vlastitog socijalnog okruženja i ličnog i socijalnog iskustva života u njemu (Golubović i Jarić, 2010). U takvom uznemirujućem entropijskom

7 Koji je izvorno nastao u ranom dvadesetom veku, u periodu neposredno posle Prvog svetskog rata, kako bi se objasnio proces etničke i političke fragmentacije koji je pratio raspad Otomanskog carstva. U međunarodnim odnosima on označava podelu nacija na manje jedinice u kojima su države i njihovi sistemi često u nerazrešivom konfliktu. Označava stanje rascepanosti i zaoštrenosti sukoba interesa u jednom regionu sa slabim izgledom da dođe do sporazumnog rešenja. U međunarodnoj politici ovaj izraz je korišćen u još dva navrata u Africi 1950tih i 1960tih godina kako bi se opisao proces raspada britanske i francuske kolonijalne vlasti u tom geografskom području i događaja koji su pratili taj proces, i 1990tih kako bi se opisali događaji koji su proistekli iz raspada SFRJ (Pringle, 2014).

okruženju, „pojedinci, budući da nemaju jasne orijentire kuda se društvo kreće, šta su njegovi ciljevi, ko su noseći akteri njegove budućnosti, postaju na razne načine i gotovo u totalnosti svoga življenja vezani za porodice, čak i zavisni od njih.” (Milić i dr., 2010:7). Tako porodični kontekst i socijalna mreža porodičnih odnosa postaju socijalno polje koje snažno „uokviruje i definiše” lične i socijalne živote i mogućnosti građana Srbije (Ibid:7–8).

Materinstvo

U simboličkom smislu materinstvo je deo opšteg ženskog iskustva koje se najtešnje povezuje sa konceptom feminiteta posebno onog naglašenog feminiteta⁸ (Connell, 1987). Najopštije ga možemo definisati kao dinamičan socijalni odnos koji je pozicioniran unutar socijalnog konteksta koji je organizovan kroz rod i prema dominantnom rodnom sistemu ubeđenja (Arendell, 2000:1193). U različitim istorijskim periodima ovaj socijalni odnos se konstruiše različito, kao i sam naglašeni feminitet (Connell, 1987), a žene kao nosioci ovog relacionog identitetskog markera povezanog sa njihovim realnim i zamišljenim ulogama u procesu biološke reprodukcije, kroz realne prakse majčinstva, fizičke i emocionalne brige o deci, i kroz sopstvene identitetske transformacije postaju aktivni proizvođači novih socijalnih značenja ovog pojma u koja upisuju specifičnosti socijalnih konteksta unutar kojih žive, misle i delaju. U tom smislu u ovom radu će pojam materinstva biti razmatran isključivo kao društveni, politički i kulturni konstrukt, koji je istorijski i kontekstualno varijabilan, a nikako kao „prirodan, univerzalan i nepromenljiv” (Glenn, 1994:4 prema Arndell, 2000) produkt biološke reprodukcije. Jer kako Castells kaže „mi ulazimo u novu fazu u kojoj se kultura obraća kulturi, pošto je izmenila prirodu do tačke da je priroda artificijelno oživljena („očuvana”) kao kulturna forma⁹”, (Castells, 2010:508–509), te u tom smislu jedino i ima smisla baviti se istraživanjem i razumevanjem pluraliteta različitih kulturnih formi. U ovom tekstu će biti razmatrano materinstvo kao kulturni konstrukt koji unutar sebe nosi značajan transformacijski potencijal koji se realizuje kroz kumulativni efekat mnoštva partikularnih promena (Fisk, 2001:219) unutar individualnih identitetskih konstrukata pojedinačnih žena i iz njih proisteklih mogućih tački otpora trendu političkog obespravljanja i obezmoćavanja (*disempowerment*) građana-subjekata.

Strategije transformacije/prilagođavanja

Proces društvene i kulturne transformacije prisiljava individualne aktere da uspostave određeni odnos prema tim promenama i prilagode svoje lične i socijalne strategije novim izmenjenim društvenim okolnostima. Naravno, sam

8 To je koncept koji prema Connell predstavlja koncept recipročan konceptu hegemonog maskuliniteta (Connell 1987, Connell 1995).

9 „Nakon milenijuma preistorijske borbe sa prirodom, najpre da preživimo, potom da je osvojimo, naša vrsta je dostigla nivo znanja i socijalne organizacije koja će nam omogućiti da živimo u predominantno socijalnom svetu.” (Castells, 2010:508–509).

proces prilagođavanja je potencijalno protivurečan, jer je njegov konačni ishod uvek proizvod mnoštva različitih uticaja kojima je subjekt koji prolazi kroz ovaj proces izložen. Ovi uticaji se mogu nalaziti u različitim odnosima uzajamnih preklapanja, isključivanja, ignorisanja i mogu ali i ne moraju nužno pratiti iste ili slične socijalne trajektorije (Connell, 1995). U tom smislu i kulturni konstrukt materinstva je proizvod sinergetskog delovanja različitih (globalnih i lokalnih) društvenih struktura u kojima participiraju različite individualne žene, sa jedne strane, a sa druge strane proizvod delovanja partikularnih konteksta njihovih porodičnih socijalnih mreža.

Realnost porodičnih mreža naših ispitanica otkriva zanimljivu vezu sa „duhom vremena” u kome „savremeni trenutak obeležava rat protiv centra” (Galloway, 2010:287), što čini jednu od glavnih vrednosnih pozicija koja obeležava realnost većine socijalnih mreža današnjice¹⁰. Istina ovaj otpor prema imaginarnom centru u narativima naših ispitanica ima mnoga lica, mada sva ona svedoče o istoj želji individualnih ispitanica da se unutar sopstvenog konstrukta materinstva i sa njim povezane identitetske pozicije uspostavi neka vrsta balansa u odnosu prema osujećujućim i obespravljujućim (širim i užim) referentnim društvenim kontekstima. Kroz konstruisanje ove vrste narativne strukture ispitanice otkrivaju sopstvene individualne strategije prilagođavanja različitim neprijateljskim socijalnim kontekstima, kojih često ni one same nisu i/ili ne moraju biti svesne. Analizom prikupljenog empirijskog materijala u narativima naših ispitanica uspeli smo da rekonstruišemo dva osnovna tipa strategija prilagođavanja, unutar kojih je moguće razdvojiti po dva podtipa. Zanimljivo je da je analiza empirijskog materijala pokazala jaku vezu između stepena obrazovanja ispitanica i primene određenih strategija prilagođavanja.

Prvu identifikovanu strategiju prilagođavanja nazvali smo *strategijom konformiranja* ili mimikrije. U našem uzorku ovoj strategiji uglavnom pribegavaju žene nižeg obrazovanja, nižeg socioekonomskog statusa, koje žive unutar predominantno patrijarhalno i tradicionalno orijentisanih porodičnih mreža. To su uglavnom ispitanice koje velikim delom dele vrednosne pozicije svojih porodica, mada mnoge među njima uviđaju ograničenja proistekla iz ovakvog socijalnog i vrednosnog miljea koja, ipak, u sopstvenim individualnim životima nisu u stanju da prevaziđu, niti da im se otvoreno suprotstave.

Strategija konformiranja realizuje se na dva moguća načina kroz: (a) *potpuno prihvatanje* ideoloških i vrednosnih pozicija koje dominiraju unutar referentne¹¹ porodične mreže, i (b) *praktikovanje prakse žrtvenog mikro-matrijarhata* (Blagojević, 1997) kroz koju se, istina, reprodukuju postojeći odnosi moći unutar porodične socijalne mreže, ali i pojedinačne žene uspevaju da kroz različite mikro prakse žrtvovanja poboljšaju sopstvenu strukturnu poziciju. Ipak, dometi ove, na izvestan način, subverzivne strategije prilagođavanja osujećujućem kulturnom i društvenom kontekstu su limitirani na moguće poboljšanje strukturne pozicije jedne konkretne žene koja je praktikuje. U tom smislu ova strategija sama po sebe ne nosi neophodni širi transformacijski potencijal.

10 Na ovaj način Galloway objašnjava postepeno odumiranje centralizovanih socijalnih mreža koje postupno zamenjuju one decentralizovane i distributivne.

11 To je uglavnom muževljeva primarna porodica.

Ilustracije radi navešćemo neke primere iz empirijskog materijala. Evo šta kaže jedna ispitanica rođena 1956. godine koja ima završenu osnovnu školu. U trenutku izvođenja intervjua bila je zaposlena u jednoj osnovnoj školi kao čistačica. Udala se vrlo mlada sa nepunih šesnaest godina i tom prilikom se preselila iz jednog sela na Kosovu u Beograd u kuću roditelja svoga muža koji je takođe u trenutku stupanja u brak bio maloletan. Ispitanica je pre nego što se prvi put zaposlila rodila dvoje dece i sve dok njen muž nije dobio prvi posao, što je bilo pet godina pošto su se venčali, izdržavali su ih muževljevi roditelji sa kojima su živeli i još uvek žive u istoj kući.

„Pa to je kod nas bio običaj, devojke su se rano udavale, momci su se rano ženili ... znala sam da ću se i ja udati, imati decu, nisam razmišljala kako će ljudi da se ponašaju ... Kada sam se udala bilo je drugačije nego u roditeljskoj kući, imala sam mnogo više obaveza u tuđoj kući... kada se dete rodilo, svekrva je vodila računa o bebi i tu nismo imali nikakvih problema.”

Kao što se iz ovog izvoda iz intervjua može videti ni retrospektivno gledano ova ispitanica, u trenutku izvođenja intervjua žena u kasnim pedesetim godinama, nije bila spremna da problematizuje sopstveno iskustvo i ograničenja porodičnog miljea u kome se našla. Ipak, jedna anegdotska epizoda unutar njenog narativa otkriva moguće razloge za to.

„Ja sam bila mlada i nisam znala mnogo o bebama. Kada se rodilo dete bilo je sitno, kilo i osamsto grama. Jako sam se uplašila. Ali svekrva mi je rekla da se ne plašim, da će ona da vodi računa o bebi i to mi je dosta značilo. Bila je starija žena, imala je svoju decu, bila je iskusnija, smanjila mi je strah.”

Tako je trauma prevremenog porođaja, realna pomoć i psihološka podrška koju je ispitanica dobila od članice svoje nove porodice rezultirala višedecenijskom lojalnošću vrednosnom i ideološkom patrijarhalnom porodičnom miljeu.

Drugi primer koji navodimo je iz intervjua ispitanice rođene 1972. godine koja je završila osmogodišnju školu i udala se sa 17 godina. U braku je rodila dvoje dece, kćerku i sina. U trenutku izvođenja intervjua ona je bila razvedena, sin je ostao da živi sa ocem, a kćerka koja je posle razvoda živela sa njom se nedavno udala. U intervjuu ispitanica je dosta govorila o traumatičnom razvodu koji je, prema njenoj interpretaciji, bio posledica loših odnosa unutar proširene porodice. Sve vreme dok je živela u braku sa suprugom, živela je u istom porodičnom domaćinstvu sa njegovim roditeljima i sestrom. Zanimljivo je da je unutar njenog narativa glavna negativna junakinja priče o razvodu njena svekrva, koja se, bar u interpretaciji ispitanice, ispostavlja kao ključni akter njihovog razvoda. Ovakvom retoričkom organizacijom narativa ispitanica (ne)svesno pomera tematski fokus sa kvaliteta sopstvenog partnerskog odnosa i njegovih nedostataka koji su doveli do razvoda na svoj odnos sa svekrvom, koji je u njenom doživljaju mnogo intenzivniji od odnosa sa suprugom. Unutar narativne strategije lik svekrve ispitanica diskredituje na sledeći način:

„Svekrva je sebe stavljala čak i ispred unučića. Jednom prilikom je čak rekla za unuku da joj je pojela njene jabuke. To je mene tako zbolelo, ja bih dala poslednji zalogaj komšijinom detetu pre nego ja da pojedem kada je u pitanju dete. Nažalost, nisu svi isti. Ne znam kako da je opišem. Ni njena rođena ćerka nije bila dobra prema njoj koliko sam ja, verujte mi, a jedina sam ispala žrtva u toj kući.”

Suprotstavljajući ovom negativnom liku svekrve, s jedne strane stavlja sebe (naratorku), a sa druge strane svoju majku.

„Od strane moje majke sve je bilo pripremljeno za doček bebe, od čebenceta, pelena, a oni (svekrva i svekar, prim. IJ) su čekali 5 do 12, tako da sve što mi je bilo potrebno za bebu kada se rodila imala sam od roditelja. A oni su to čekali, što da se oni troše kada će moji roditelji to da obezbede. Tako je bilo i kada je kćerka pošla u školu i za prvi rođendan. Sve te stvari su obezbeđivali moji roditelji, a oni su se držali po strani. Zbog toga je često bilo svađa, razmirica, pa se rodilo i drugo dete, pa su problemi bili sve veći i veći.”

Kao što se iz ovih kratkih izvoda iz intervjuja može videti iskustveni kontekst unutar koga se ispitanica kreće je kontekst žrtvenog mikro-matrijarhata unutar koga ona nastoji da s jedne strane legitimise sopstvenu (ličnu i porodičnu¹²) poziciju, a sa druge strane da delegitimise poziciju svoje svekrve koju ona unutar strukture sopstvenog narativa prepoznaje kao glavnog neprijatelja unutar porodične mreže koja je njen jedini referentni okvir u tom trenutku.

Ipak, za predmet analize ove studije mnogo je zanimljivija druga strategija *aktivnog suprotstavljanja*. Ispitanice koje pribegavaju primeni ove strategije uglavnom su visoko obrazovane, zaposlene, u partnerskim zajednicama koje nisu tradicionalnog tipa. Na izvestan način one su mnogo izloženije uticaju različitih socijalnih konteksta (kako porodičnog, tako i poslovnog, prijateljskog itd.) unutar kojih se kreću, što je jedan od mogućih razloga koji ih je prisilio da unutar sopstvenih ličnih života uspostave određeni aktivni odnos prema okruženju i njegovim elementima koje prepoznaju kao osujećujuće.

Strategija aktivnog suprotstavljanja realizuje se na dva različita načina kroz: (a) *indirektno konfrontiranje* (strategija distanciranja) i (b) *direktno konfrontiranje*.

Razlozi za pribegavanje ovoj strategiji mogu biti različiti, kao i odabir načina njene primene. Jedan način ne isključuje nužno drugi, a moguće je da su u interpretacijama različitih faza u životnom ciklusu žena unutar narativa ispitanica pojavljuju gradacijski u formi indirektnog konfrontiranja u ranijem životnom dobu u fazi neposredno posle porođaja i intenzivne brige o deci, i formi aktivnog konfrontiranja kao reakcija kumulativnog efekta nataloženog i promišljenog iskustva. Razlog za odabir strategije indirektnog konfrontiranja može biti i situaciono indukovano, kao posledica proživljene traume vezane za porođaj o čemu svedoči i izvod iz intervjuja jedne mlađe ispitanice koja se porodila pre vremena što je za posledicu imalo određene zdravstvene probleme

12 Uvođenjem minijature o majci.

sa kojima se novorođenče suočilo. U trenutku izvođenja intervjua njeno dete je imalo dve godine.

„Onda od starta kada se on rodio, ljudi kreću da čestitaju, a ja ne znam da li će on sutra biti živ i onda sam postavila zid, jer nisam mogla da komuniciram. Moguće da se to onda nastavilo i posle, bilo mi je baš teško, čak nisam mogla da se javljam ni na telefon kad zvoni. Moguće je da sam isključila ljude oko sebe, a i moguće je da ni oni nisu znali kako da se postave, šta da kažu, jer su shvatali da sam u haosu. Mislim da me je i opterećivalo prisustvo drugih ljudi, prijatelja, porodice, u nekom periodu i opterećivali su me problemi drugih, jer sam ja imala probleme sa njim (svojim detetom, prim II). Pa nisam ni ja za njih imala neki senzibilitet. Tako sam završila u nekoj vrsti dobrovoljne izolacije.”

O različitim načinima pružanja otpora pritiscima iz užeg i šireg okruženja veoma slikovito govori jedna visokoobrazovana ispitanica u ranim pedesetim godinama koja ima jedno dete koje je rodila u tridesetim godinama. U trenutku izvođenja intervjua ona je već više od deset godina bila razvedena od oca svog deteta. Poslednje četiri godine živi u lat zajednici sa sadašnjim partnerom. Retrospektivno sagledavajući sopstveno iskustvo materinstva, ali i život pre nego što je postala majka ona konstatuje sledeće:

„U našoj sredini je pritisak da imate decu još uvek izuzetno jak i intenzivira se sa protokom vremena. Ja sam dete rodila u 35-oj godini, i do poslednjeg trenutka nisam bila sigurna da li želim da imam dete. Kada imate 20 godina svi kažu kako ima još vremena, ali kad napunite 30 onda se svi zabrinu. Negde oko tridesete i ja sam počela da se nerviram, jer su počele da se pojavljuju stvari koje su pretile da ometaju svakodnevni život nekoga ko je rešio da bude sam i bez porodice. U jednom trenutku su najavljivali porez za one koji su bez porodice bilo da su muškarci ili žene. Onda samo moja rođaka i ja, ona ni dan danas nema decu, zaključile da svaki odlazak u hotel kada želiš da uzmeš jednokrevetnu sobu košta 50 posto više nego ako odlaziš u paru, tako da se ispostavilo da je čitava struktura svakodnevice ili infrastruktura života podređena životu u paru, u Srbiji hetero paru ili porodici i da ne postoji nikakva infrastruktura drugačije zamišljena osim ona koja podrazumeva život u paru. Čak i u slučaju podizanja kredita, stambenih ili keš kredita u bankama, traže vrlo iscrpne podatke o drugom članu porodice i podatke o deci. Tako da je neke finansijske stvari nemoguće ostvariti ako je čovek sam ili ako nije bar u paru, što u perspektivi podrazumeva i dobijanje dece. Sa druge strane, kada sam rodila dete vrlo brzo sam utvrdila da nikakvih olakšica za to što deca postoje u okviru te infrastrukture nema: nema dečijih dodataka, nema beneficija za siromašne roditelje ili mlade roditelje u vrtićima. Iako deklarativno sve govori da treba imati decu, iako je cela infrastruktura podređena tome, iako postoji otpor prema ljudima koji žive sami, sa druge strane nema bilo kakvih olakšica za ljude koji imaju decu.”

Slično stoje stvari i vezano za porodični kontekst:

„Moja majka je primenjavala različite strategije ucene. Ponekad je u tom pomoći učestvovala i moja tetka, ali i ona je imala određene oblike ucene koji su se ticali načina na koji su one pokušavale da uslovljavaju moje ponašanje, pod jedan, a pod dva mom sinu bi se objašnjavalo kakva sam ja osoba u mom odsustvu i to je nešto sa čim sam ja morala da se pomirim jer nije bilo nikoga drugog ko bi ga pričuvao. U situaciji kada sam ja finansijski bila sposobna za to, ja sam plaćala bebisitovanje, ali je ono za naše uslove jako skupo, a posebno bebisitovanje koje nije celomesečno, nego na mahove ili za večernje sate, onda je to luksuz koji teško da bilo ko može sebi da dopusti. Čak ne postoji to organizovano bebisitovanje za večernje sate i na mah, pa čak i ako se javiš agenciji oni će reci da je bolje da uzmem ženu koja će ga čuvati mesec dana nego nekog ko će ga čuvati svakog vikenda za vaše večernje izlaske. Apsolutno, nikakva vrsta društvenog života i slobodnih aktivnosti samohranim majkama nije omogućena, niti je predviđena u okviru tih infrastruktura. Ako radite, ako vaš suprug radi, bebisitovanje će vam biti omogućeno, a ako vi radite i želite posle toga uveče da izađete jer imate poslovnu večeru onda će vas to skupo koštati. U Srbiji i dalje niko ne razmišlja ozbiljno o takvoj infrastrukturi jer se svi oslanjaju na porodičnu infrastrukturu. Ta porodična zadruga i sloga oko te zadruge su osnovni elementi bilo koje infrastrukture koja se planira u okviru pomoći u odgajanju dece. I to je strašno.”

„U slučaju moje porodice ja sam shvatila da se tu ne radi o nekim realnim zahtevima, bilo šta da sam ja uradila, pojavili bi se novi zahtevi, nova nezadovoljstva, novi uslovi i novi zahtevi. Tu je postojalo odsustvo solidarnosti i ljubavi. Ali ja mislim da je to zbog toga jer ja zapravo nisam delila isti pogled na svet i isti sistem vrednosti sa članovima uže porodice. S druge strane, na primeru drugih žena iz moje okoline sam shvatila da ako se napraviš da taj sistem prihvataš, čak i ako ga ne prihvataš, ako primeniš neku vrstu mimikrije ili simulacije koja te nužno vodi u prihvatanje sličnog ili složnog ideološkog sistema samo sa blažim uslovima interpelacije i stega ti onda nećeš doći u tu vrstu situacije isključenosti, cela stvar će biti blaža, ne kažem da će biti bolja ali neće imati dramatične oblike sukoba. Dakle, bitno je ne suprotstaviti se ideološki, ja sam se u jednom trenutku ideološki suprotstavila, posle izvesnog broja godina trpljenja.”

Nažalost, aktivno suprotstavljanje postojećem poretku stvari u najvećem broju slučajeva ima visoku cenu:

„Suočavanje sa istinom o mojoj porodici za mene je bio šok. Za mene njihovo ponašanje nije samo bilo osuđujuće, nego je bilo i otrežnjujuće, kada sam se do kraja suočila sa tim i kada sam do kraja osvestila šta to sve zapravo znači, te vrste ucena i uslovljavanja i te vrste odnosa koje je moja primarana porodica uspostavljala prema meni. U jednom trenutku ja sam shvatila da ja više nemam porodicu i simbolički za mene je ta porodica umrla.”

Ipak, ne treba zaboraviti da su sve socijalne mreže, pa tako i one porodične, otvorene socijalne strukture, sposobne da se transformišu, da se proširuju

bez ograničenja kroz integrisanje novih čvorova¹³, sve dok su nova čvorišta u stanju da uspostave veze sa onim postojećim, tj. dok se komunikacija unutar mreže nesmetano odvija. To je moguće samo ukoliko novopridodata čvorišta dele iste komunikacione kodove (npr. vrednosti ili performativne ciljeve) sa onim postojećim (Castells, 2010:501). U tom smislu je i struktura porodične socijalne mreže podložna inovacijama, koje se mogu operacionalizovati na bar dva moguća načina: (a) kroz redefinisane komunikacijskih kodova, pre svega patrijarhalnog vrednosnog sistema koji još uvek dominantno obeležava realnost društvenog sistema društva Srbije kao i realnost individualnih porodičnih mreža koje unutar njega egzistiraju, i (b) kroz rekonceptualizovanje samih porodičnih mreža, koje ne moraju nužno biti sastavljene od krvnih ili tazbinskih srodnika. U tom smislu jedna ispitanica navodi zanimljivo iskustvo konstituisanja socijalne mreže majki u kojoj je i sama učestvovala koja je u jednom trenutku života žena koje se je napravile uspela da popuni jednu, iz perspektive ženskog iskustva, strukturnu prazninu i obezbedi neophodnu podršku njima i njihovoj deci koju unutar postojeće meta-mreže društva Srbije tradicionalno obezbeđuje porodična socijalna mreža.

„Kada je moj sin pošao u školu, ja sam bila među prvim razvedenim majkama u odeljenju. Uskoro je usledio talas razvoda, kada je on bio četvrti-peti razred osnovne škole. U tom trenutku razvod je ozbiljno ugrožavao finansijsku situaciju tih žena koje su se nalazile u tim bračnim zajednicama, a i samu brigu o deci. Ja sam tada služila kao neka vrsta ramena za plakanje, jer smo se mi dosta družile u okviru te osnovnoškolske organizacije. Imale smo neku vrstu majčinske mreže, tako smo to zvale, i ta mreža je bila dosta solidarna i neke od tih majki su meni najviše pomogle u odgajanju mog sina. Na primer ja bih zamolila neku od njih da uzme mog sina posle škole da bih ja mogla da ostanem na poslu. To su radile majke njegovih najboljih drugova bez ikakvih problema. To je bila mreža gde sam ja videla da postoji neka vrsta solidarnosti koja može da se stvori spontano i gde smo mi zapravo i razmenjivale usluge kada je to bilo potrebno bez ikakvih ucena i uslovljavanja. Te sve majke su bile malo otkačene, te koje su činile jezgro te mreže, ove druge koje su se iznenada našle van bračnih zajednica su se vrlo brzo reorganizovale u pravcu novih zajednica koje su ih finansijski i infrastrukturno podržavale, bilo da su našle drugog tipa, ili su imale podršku matične porodice, tako da ne mogu reći da sam tu mogla da vidim srodna iskustva. Te su žene znale ono što ja nisam znala, da ne možeš da opstaneš u Srbiji ako nisi uključen u jednu porodičnu infrastrukturu. Mi ostale, valjda smo osetile ono što još uvek nismo bile u stanju da kažemo, da imamo samo jedne druge.”

Ovo usamljeno iskustvo jedne grupe žena koje su se unutar svojih individualnih života našle u situaciji odsustva infrastrukturne podrške svojih primarnih porodičnih struktura, njihova inovativnost u pristupu razrešavanja konkretnih

13 Same mreže sačinjene su od međupovezanih čvorova/čvorišta, koji obeležavaju tačke u kojima se krive ukrštaju.

problema vezanih za brigu o deci, podrška, osećajna identifikacija uz pomoć koje su se umrežile i solidarnost, koju su pokazale jedne prema drugima ulivaju nadu da je ovakvo osećajno udruživanje, umrežavanje i socijalno reorganizovanje moguće, i kreće, ne slučajno iz sfere privatnosti i imaginativnog poimanja mogućnosti za konstruisanje mogućih iskoraka iz tradicijskog, patrijarhalnog, religioznog i aktuelnog hegemonog kulturnog konstrukta materinstva.

Od naše sposobnosti da iskoračimo iz postojećih osujećujućih društvenih okvira i porodičnih mrežnih struktura unutar kojih je svaki čin autonomnog delanja u suprotnosti sa dominantnim ideološkim i vrednosnim matriksom (Butler, 1990) patrijarhalnog društvenog poretka zavisi koliko ćemo kao ljudska bića biti u stanju da preoblikujemo svet u kome živimo. Jedan od mogućih načina je otvaranje prostora za kreiranje novih postporodičnih socijalnih mreža, o čemu govori i ovaj tekst, koje će biti otvorenije, podržavajuće i postepeno će preuzimati neke od funkcija koje su tradicionalno obavljale porodične mreže. Naravno, iz svega što je dosad rečeno jasno je da će se ovaj transformacijski proces suočiti sa mnogim preprekama, kako lokalno tako i globalno. U slučaju društva Srbije, koje pripada južnoevropskom i mediteranskom kulturnom krugu, unutar kojih su porodične socijalne mreže izuzetno jake iz istorijsko-kulturnih, ali i aktuelnih ekonomsko-socijalnih razloga, dekonstruisanje ovih porodičnih mrežnih struktura i njihovog uticaja moglo bi da se ispostavi kao izuzetno komplikovano. Na globalnom planu proces sistematskog dekonstruisanja javnosti rezultirao je time da „mnogi ljudi ili odbijaju ili nalaze da im je suviše naporno da reaktiviraju svoju političku osetljivost i zamisle sebe kao angažovane socijalne aktere” (Giroux, 2006: 6), što značajno usporava i osujećuje ovaj proces traganja za zadovoljavajućim modalitetima socijalnog umrežavanja. Jedno je sigurno, svako vreme zahteva izvesno prilagođavanje postojećih formi društvenosti širem društvenom kontekstu. Ako je istina da se, kako Castells kaže, nalazimo u periodu „između različitih formi društava” (Castells, 2010) onda je samo pitanje da li smo u stanju kao ljudska bića da artikulišemo dovoljnu količinu „kolektivne nade koja nam dopušta da se pomerimo od ličnog ka političkom i nazad ponovo” (Giroux, 2006: 5), i usmerimo je ka željenoj socijalnoj promeni.

Literatura:

- Arendell Terry (2000): „Conceiving and Investigating Motherhood: The Decade’s Scholarship”, *Journal of Marriage and Family*, Nov 2000, Vol 62, No 4, str. 1192–1207.
- Blagojević Marina (1997): *Roditeljstvo i fertilitet: Srbija devedesetih*, Institut za sociološka istraživanja, Beograd.
- Butler Judit (1990): *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, Routledge, New York.
- Castells Manuel (2010): *The Rise of the Network Society, Volume I (The Information Age: Economy, Society and Culture)*, Wiley-Blackwell: A John Wiley & Sons, Ltd, Publication.

- Coleman S (2005): *Remixing Citizenship – Democracy and Young People's Use of the Internet: Research report*, The Carnegie United Kingdom Trust. Young People Initiative, dostupno na <http://www.carnegie-youth.org.uk>
- Connell R.W. i Messerschmidt James W. (2005): „Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept”, *Gender and Society*, Vol 19, No 6, December 2005, str. 829–859.
- Connell R. W. (1995): *Masculinities*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles.
- Connell R. W. (1987): *Gender and Power*, Polity Press.
- Čičkarić Lj. (2011): *Globalne promene – lokalne transformacije: Identitet mladih u rizičnom društvu*, Beograd: Institut društvenih nauka.
- Čičkarić Lj. (2007): „Nova političnost mladih – globalne promene – lokalni životi”, u *Sociološki pregled*, broj 2/2007, vol. 41, str. 251–264.
- Furlong A. (ur.) (2009): *Handbook of Youth and Young Adulthood: New perspectives and agendas*, Routledge: London and New York.
- Galloway Alexander R. (2010): „Networks”, u Mitchell W.J.T. i Hansen Mark B.N. (ur.), *Critical Terms for Media Studies*, The University of Chicago Press, Chicago i London, str. 280–296.
- Giroux Henry A. (2006): *Beyond the Spectacle of Terrorism: Global Uncertainty and the Challenge of the New Media*, Paradigm Publishers, Boulder & London.
- Glover David and Kaplan Cora (2000): *Genders*, Routledge, London and New York.
- Golubović Zagorka, Spasić Ivana, Pavićević Đorđe (2003): *Politika i svakodnevni život: Srbija 1999–2002*, Biblioteka Disput, IFDT, Beograd.
- Golubović Zagorka i Jarić Isidora (2010): *Kultura i preobražaj Srbije: Vrednosna usmerenja gra đana u promenama posle 2000. godine*, Službeni glasnik i Res publika, Beograd.
- Gray, Chris Hables (2002): *Cyborg Citizen*. New York; London Routledge.
- Haravej D. (2002): „Manifest za kiborge: Nauka, tehnologija i socijalistički feminizam osamdesetih godina dvadesetog veka”, u Anđelković B. (ur), *Uvod u feminističke teorije slike*, Beograd, str. 309–347.
- Jarić Isidora (2007): „Izgubljeni u prevodu”, u *Politika i svakodnevni život III: Probu đene nade – izneverena očekivanja*, Fondacija Heinrich Boll, Regionalni ured Beograd, str. 62–81
- Jarić Isidora (2005): „U kandžama izneverenih očekivanja”, *Filozofija i društvo*, broj 2/2005, Beograd, str.75–87.
- Jelinčić Jadranka i Ilić Snežana (2013): *Politički ekstremizam u cyber prostoru Srbije*, Dignet, Zrenjanin.
- Lipsitz Bem S. (1993): The Construction of Gender Identity, in Lipsitz Bem, *The Lenses of Gender*, Yale University Press, New Haven and London, str. 133–175.
- Lorber Judith (1994): *Paradoxes of Gender*, Yale University Press, New Haven and London.

Maffesoli, Michel (1996): *The Time of the Tribes: The Decline of Individualism in Mass Society*. London: SAGE Publication; New Delhi: Thousand Oaks.

Milić Anđelka, Tomanović Smiljka, Ljubičić Milana, Sekulić Nada, Bobić Mirjana, Miletić-Stepanović Vesna, Stanojević Dragan (2010): *Vreme porodica: Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, Institut za sociološka istraživanja i Čigoja štampa, Beograd.

Pringle Robert W., „Balkanization” in Encyclopaedia Britannica, dostupno na *web site-u*: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/50323/Balkanization>, pristupljeno 20.10.2014.